

Islamitische Afghaanse vluchtelingen in Nederland

De rol van ervaren discriminatie in de relatie tussen religieuze praktijken en welbevinden

Michael Bender, Yvette van Osch, Jia He, Derva Güngör en Azim Eldia*

Summary

Minorities who face negative interactions with other groups may experience both an increased identification with their ethnic group and a decreased identification with a majority group. First, we argue that it is important to understand the associations minorities have with negative interactions with other groups, especially among minorities who are rarely included in empirical research. Muslim refugees are often treated differently and experience more negative interactions than other immigrants. Second, we combine insights (a) about the role of religiosity in acculturation, suggesting that religiosity does not have positive effects on well-being in societies that do not value (a specific) religion (the religiosity-as-social-value hypothesis), and (b) insights from rejection (dis)identification models, to understand which aspects of being Muslim are associated with discrimination, (dis)identification, and well-being. The central research question is whether the religious practices of Muslims, but not their religious beliefs, coping mechanisms, or principles, are associated with increased perceived discrimination and identification, suggesting that this is due to the high visibility of such practices. Data from Islamic Afghan refugees in the Netherlands ($N = 183$) shows that only religious practices are positively related to perceived discrimination. Perceived discrimination intensifies the relationship between religious practices and disidentification with the majority group, as well as the relationship between religious practices and well-being. We propose that the visibility of an individual's religious behavior is relevant to the outcomes of the acculturation process.

* **Michael Bender** (m.bender@tilburguniversity.edu) is sociaal-cultureel psycholoog en universitair hoofddocent bij de afdeling Sociale Psychologie aan Tilburg University en honorair hoogleraar aan de School of Psychology van Gratia Christian College, Hong Kong. **Yvette van Osch** is senior onderzoeker voor de Nederlandse Arbeidsinspectie en was daarvoor universitair docent in de sociale psychologie aan Tilburg University. **Jia He** promoveerde in de cross-culturele psychologie aan Tilburg University. **Derva Güngör** is voormalig wetenschapper in de sociale en culturele psychologie en heeft gepubliceerd over onderwerpen gerelateerd aan religieuze en culturele identiteit en culturele invloeden op onder meer welzijn, emoties en persoonlijkheid. **Azim Eldia** is in zijn rol bij Dienst Uitvoering Onderwijs (DUO) als Data Scientist en Data Engineer gespecialiseerd in synthetische data en ETL-processen.

Key words: *Rejection (dis)identification model, experienced discrimination, ethnic identity, religiosity, religious practices, Muslims, refugees*

Inleiding

Sinds de terreuraanslagen op het World Trade Center op 11 september 2001, uitgevoerd door moslimterroristen, worden moslimminderheden nog meer gestigmatiseerd en heeft het Europese meerderheidspubliek zeer negatieve standpunten ingenomen over de islam (Van Meeteren en Van Oostendorp 2019; Verkuyten en Zaremba 2005). Het Bureau van de Europese Unie voor de grondrechten (FRA 2017) stelt vast dat 31% van de islamitische respondenten in Europa aangeeft discriminatie te ervaren. Deze vorm van discriminatie wordt in de literatuur gekoppeld aan ervaringen van afwijzing (Jasinskaja-Lahti et al. 2006; Maliepaard en Verkuyten 2018). Tegen de achtergrond van een steeds vijandigere houding van het publiek tegenover de islam in het algemeen, en moslimimmigranten en -vluchtelingen in het bijzonder (zie Bell et al. 2021), zijn we geïnteresseerd in hoe bepaalde aspecten van het moslim-zijn (bijvoorbeeld geloven in Allah, actief praktiseren) samenhangen met ervaringen van discriminatie. We koppelen dit aan identificatie met zowel de etnische als de nationale groepen (dat wil zeggen de meerderheidsgroepen) en aan welbevinden van Afghaanse vluchtelingen in Nederland. We onderzoeken of de context (de mate van ervaren discriminatie) invloed heeft op deze relaties en sluiten daarbij aan bij de *religiosity-as-a-social-value these* (Gebauer et al. 2012). De veelal islamitische Afghaanse vluchtelingen beoefenen hun religie immers in een niet-islamitische context (Nederland). Die samenleving staat niet onverdeeld positief tegenover de islam. Ook onderzoeken we of ervaringen van afwijzing gepaard gaan met een lagere identificatie met de nationale groep ('de Nederlanders'), zoals het *Rejection Disidentification Model* (RDIM; Jasinskaja-Lahti et al. 2009; Verkuyten en Martinovic 2012) voorspelt.

We willen benadrukken dat onderzoek naar de relaties tussen ervaringen van afwijzing, identificatie met minder- en meerderheidsgroepen en welbevinden vooral van belang is in meestal over het hoofd geziene steekproeven, zoals de Afghaanse vluchtelingen die in deze bijdrage centraal staan. Uit onderzoek blijkt namelijk dat islamitische vluchtelingen (zoals Afghanen, Syriërs en Irakezen) meer discriminatie ervaren dan andere migranten (zie Deslandes en Anderson 2019 voor een meta-analyse). We betogen ook dat het belangrijk is om op een genuanceerdere manier verschillende aspecten van religiositeit te begrijpen en verder te gaan dan een abstract begrip van de term – niet iedere religieuze moslim is mogelijk op dezelfde manier religieus. Dit sluit aan bij het argument dat er grote diversiteit is in de betekenissen die moslims aan hun religie hechten en dat er daarom behoefte is om islamitische religiositeit en

de effecten ervan te onderscheiden (Glas en Spierings 2022; Güngör et al. 2011). De centrale onderzoeksvraag is dan ook welke religieuze aspecten van het moslim-zijn samenhangen met ervaren discriminatie en identificatie met de eigen of de nationale groep, en in hoeverre dit het welbevinden van islamitische Afghaanse vluchtelingen in Nederland beïnvloedt. We onderzoeken deze relaties aan de hand van verzamelde surveygegevens van een deel van deze groep vluchtelingen ($N = 183$).

Religieus zijn: een voordeel of een risico voor welbevinden?

Religiositeit kan verbonden zijn aan voordelen. Onderzoek toont aan dat religiositeit positief gerelateerd is aan psychologisch welbevinden (e.g. Leondari en Gialamas 2009) en geestelijke gezondheid (Smith et al. 2003). De sociale steun en coping-mechanismen die religiositeit bieden lijken de belangrijkste drijvende krachten achter de positieve effecten te zijn (Lim en Putnam 2010; Seybold en Hill 2001).

Religiositeit kan echter ook risico's met zich meebrengen. De positieve effecten van een bepaalde religiositeit op welbevinden lijken afhankelijk te zijn van de vraag of de samenleving deze religieuze aspecten überhaupt waardeert (Gebauer et al. 2012; Stavrova et al. 2013). Uit onderzoek blijkt dat de meerderheid negatiever naar een minderheid kijkt als deze een duidelijk andere religieuze overtuiging heeft (Deslandes en Anderson 2019; Van Osch en Breugelmans 2012). In het algemeen staan etnische minderheidsgroepen, in het bijzonder moslimgroepen, bloot aan wijdverspreide discriminatie en vooroordelen (e.g. Vermeulen en Penninx 2000). In veel Europese landen worden migranten van Arabische en Turkse afkomst geconfronteerd met aanzienlijke vooroordelen (Saroglou et al. 2009). In Europa zijn er overwegend negatieve publieke houdingen tegenover religie in het algemeen (Voas en Crockett 2005) en vijandige houdingen tegenover de islam en moslims in het bijzonder (Allen en Nielsen 2002). Kortom, als lid van een minderheidsgroep kan moslim-zijn dus zowel een hulpbron als een last zijn.

De vraag is nu wanneer religiositeit verbonden is met positieve (zoals welbevinden) en wanneer met negatieve uitkomsten. Dit blijkt afhankelijk te zijn van de verschillende facetten van religiositeit (Saroglou 2011). Praktiseren, ofwel religieuze *praktijken* (moskeebezoek, traditionele kleding) zijn meestal erg zichtbaar en kunnen een sterke negatieve invloed hebben op de acceptatie door leden van de meerderheidsgroep. Religieuze *overtuigingen* (geloven in God, het hiernamaals), religieuze *coping* (zich richten op het geloof in moeilijke tijden) en *ethische principes* (gedrag dat wordt goedgekeurd en ontmoedigd, zoals anderen helpen of geen alcohol drinken) vertegenwoordigen daarentegen meer geïndividualiseerde vormen van religiositeit

die door leden van de meerderheidsgroep in westerse migratiecontexten eerder worden geaccepteerd, zolang ze privé worden gehouden. Religieuze praktijken, overtuigingen, coping en ethische principes zijn relevante componenten van het dagelijkse leven (Duderija 2008; Thomas en Sanderson 2011) en lijken een positief effect te hebben op de perceptie dat moslim-zijn een waardevol (dat wil zeggen zinvol) aspect van iemands leven is (Abu Raiya et al. 2008). Religieuze praktijken onder islamitische migrantengroepen in Europa (en elders) zijn van bijzonder belang voor het acculturatieproces¹, omdat deze religieuze praktijken worden ervaren als cultureel verschillend van de Westerse samenleving (Saroglou et al. 2009), belangrijk zijn voor etnische identificatie (Güngör et al. 2011) en negatief gerelateerd zijn aan identificatie met de nationale identiteit (Fleischmann en Phalet 2018). Aan de ene kant zorgen praktijken zoals moskeebezoeken of dagelijkse gebeden voor een gevoel van continuïteit in een leven dat gefragmenteerd is door migratie en signaleren de praktijken ook grote betrokkenheid bij wereldbeelden, rituelen en gewoonten die gedeeld worden met co-etnische moslims, wat co-etnische banden en saamhorigheid in de loop van de tijd versterkt (Güngör et al. 2011; Maliepaard en Schacht 2018). Aan de andere kant benadrukken religieuze praktijken met symbolen (bijvoorbeeld het dragen van een hijab) en tradities van moslims (bijvoorbeeld Ramadan, offerfeest) hun anders-zijn tegenover de meerderheidsgroep en lokken ze kritische en discriminerende reacties uit (Helbling 2014). Wanneer leden van een moslimminderheid conservatieve praktijken tentoonspreiden, zijn leden van de meerderheid geneigd hen sterker te discrimineren (Choi et al. 2021). Ervaren discriminatie is hoog bij moslimmigranten die in Europa wonen (Brüß 2008). In contexten waar de religiositeit van migranten wordt gezien als een duidelijk kenmerk, lijken meer religieuze migranten het moeilijk te vinden om zich te identificeren met de nationale groep, vooral onder eerste generatie moslims (Spiegler et al. 2014; Verkuyten en Yildiz 2007). Daarom kunnen aspecten van religie, vooral de zichtbare praktijken, het risico voor religieuze migranten verhogen om gediscrimineerd te worden en defensieve processen op gang brengen om met deze negatieve interacties om te gaan.

Er zijn verschillende modellen die beschrijven hoe de mate van discriminatie de (religieuze) identiteit en het welbevinden van minderheden met een migratieachtergrond (immigranten, vluchtelingen) in het algemeen beïnvloedt. Het belangrijkste model is het *Rejection Identification Model* (RIM) dat stelt dat als leden van een minderheidsgroep bedreiging ervaren door de meerderheidsgroep, ze zich sterker identificeren met hun minderheidsgroep, waarbij deze identiteit er vervolgens voor zorgt dat de ervaren bedreiging minder negatieve impact heeft op hun welbevinden (Branscombe et al. 1999; Schmitt et al. 2014). Tegelijkertijd leidt bedreiging vanuit de meerderheidsgroep tot een lagere identificatie met de meerderheidsgroep, wat een negatieve invloed op het welbevinden heeft (het *Rejection Disidentification Model*,

RDIM; Jasinskaja-Lahti et al. 2009; Verkuyten en Martinovic 2012). Bij jongeren uit minderheidsgroepen in West-Europese landen werd bijvoorbeeld gevonden dat ervaren discriminatie op school negatief gerelateerd was aan identificatie met de nationale groep (Fleischmann en Phalet 2018). Voor de Afghaanse minderheidsgroep in Nederland bleken ervaringen van discriminatie samen te hangen met zowel een verhoogde etnische identificatie (RIM) als een verlaagde nationale identificatie (RDIM). Deze combinatie van het zich terugtrekken uit de meerderheidsgroep van Nederlanders (waarmee contact als negatief wordt ervaren) en het intensiveren van identificatie met de Afghaanse groep lijkt beschermend te zijn voor het welbevinden van Afghanen in Nederland (Bobowik et al. 2017).

Terwijl sommige moslims hun religieuze praktijken afzwakken als ze te maken krijgen met discriminatie, kunnen anderen hun religiositeit juist aanhalen (Irving Jackson en Doerschler 2018). Zo laten Stuart, Robinson en Ward (2020) zien dat onder moslims in het Verenigd Koninkrijk waargenomen islamofobie samenhangt met een meer uitgesproken moslimidentiteit, en ervaren discriminatie met een zwakkere nationale identiteit. Onderzoekers erkennen ook de mogelijkheid dat meer religieuze moslims kwetsbaarder zijn voor ervaren discriminatie (Maliepaard et al. 2015). Daarnaast bleek uit onderzoek naar moslimminderheden in de VS en Nieuw-Zeeland dat zichtbare religieuze praktijken, zoals het dragen van een hoofddoek en het bijwonen van religieuze bijeenkomsten gerelateerd waren aan hogere ervaren discriminatie (Dana et al. 2019; Jasperse et al. 2012). Wij conceptualiseren religiositeit als relevant voor ervaringen van discriminatie en identificatie. We stellen dat in een context waarin de religie van moslimmigranten een bron van stigma is (Friedman en Saroglou 2010) en een duidelijk kenmerk (*bright intergroup boundary*, dat wil zeggen dat grenzen tussen groepen duidelijk en zichtbaar zijn; zie Alba 2005), moslimmigranten die hun religie zichtbaarder praktiseren mogelijk meer discriminatie ervaren in vergelijking met moslimmigranten voor wie religiositeit voornamelijk overtuigingen, coping en principes inhoudt.

We combineren in dit onderzoek dus de literatuur over de relatie tussen verschillende aspecten van religiositeit, welbevinden, en tegenspoed en discriminatie, met modellen die zich richten op negatieve groepsinteracties en identificatie. We toetsen de volgende hypothesen:

H1: Religieuze praktijken, maar niet overtuigingen, coping, en principes van Afghanen in Nederland hangen samen met verhoogde ervaren discriminatie.

H2: Ervaren discriminatie medieert de relatie tussen religieuze praktijken en welbevinden. Anders gezegd, we verwachten dat het praktiseren van religie door Afghanen

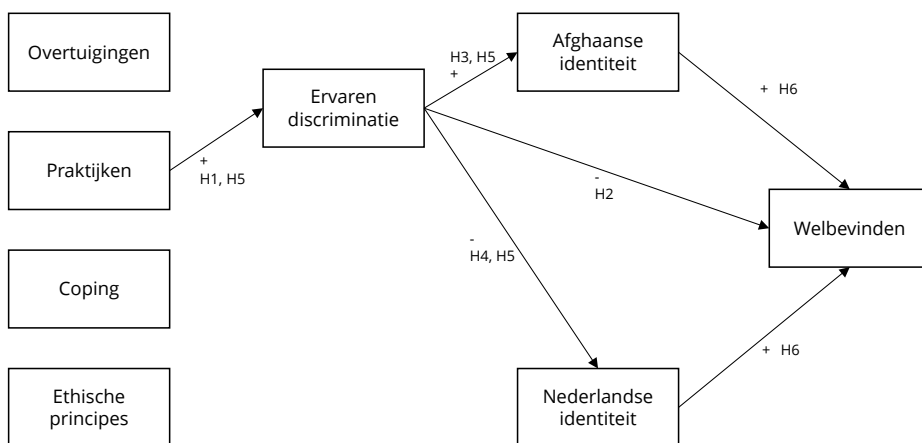
in Nederland positief samenhangt met meer ervaren discriminatie, wat op zijn beurt samenhangt met een verminderd welbevinden.

H3: Ervaren discriminatie hangt samen met een verhoogde identificatie met de eigen etnische (Afghaanse) groep.

H4: Ervaren discriminatie hangt samen met verminderde identificatie met de meerderheidsgroep (Nederlanders).

H5: Ervaren discriminatie medieert de relatie tussen religieuze praktijken en identificatie met zowel de etnische groep als de meerderheidsgroep. Met andere woorden, we stellen dat religieuze praktijken verband houden met ervaren discriminatie, wat op zijn beurt samenhangt met meer identificatie met de Afghaanse groep en minder identificatie met Nederland (RDIM).

H6: Verhoogde identificatie met de etnische (Afghaanse) groep en verhoogde identificatie met de meerderheidsgroep (Nederland) hangen beide positief samen met welbevinden.

Figuur 1 Conceptueel padmodel met ervaren discriminatie, Afghaanse en Nederlandse identiteit als mediators tussen dimensies van religiositeit en welbevinden, met verwijzing naar de hypothesen H1-H6.

Data en methode

Mensen met een Afghaanse culturele achtergrond in Nederland vormen een kleine minderheidsgroep (ca. 51.000; minder dan 0,3% van de Nederlandse bevolking in 2018; Statistics Netherlands Statline 2019) in vergelijking met andere minderheidsgroepen in Nederland (bijvoorbeeld Turks-Nederlands = 2,4%, Marokkaans-Nederlands = 2,3%; Statistics Netherlands Statline 2019). Tot de komst van Syrische vluchtelingen (na 2016) waren Afghaanse vluchtelingen de grootste groep met een vluchtelingenstatus. De meeste Afghanen kwamen eind jaren negentig naar Nederland, als gevolg van een burgeroorlog in Afghanistan en de opkomst van de Taliban (Siegel et al. 2009). Er is weinig aandacht voor deze specifieke groep, hoewel ze af en toe wordt genoemd in overzichtsrapporten (e.g. Pels en De Gruijter 2005). Afghaanse vluchtelingen zijn een (relatief) hoogopgeleide groep, qua opleidingsniveau vergelijkbaar met het niveau van Nederlanders zonder migratieachtergrond (Dourleijn en Dagevos 2011) en hoger opgeleid dan andere minderheidsgroepen in Nederland (Maliepaard et al. 2017).

Om onze hypothesen te toetsen, zochten we respondenten in deze groep van Afghaanse vluchtelingen. Zij werden door de vijfde auteur benaderd tijdens seminars van Afghaanse instellingen (Stichting Farda, Stichting Keihan, Aria Students, Favon) of tijdens het vrijdaggebed in Afghaanse moskeeën in de steden Den Bosch, Eindhoven, Utrecht en Amsterdam, of geworven met behulp van sneeuwbal sampling (via voorzitters van de instellingen en moskeeën). Alle respondenten gaven hun geïnformeerde toestemming voor deelname aan het onderzoek, kregen een debriefing over het onderzoek en kregen de mogelijkheid om een e-mail te ontvangen met de belangrijkste bevindingen van het onderzoek.

In totaal hebben 201 respondenten de papieren vragenlijst ingevuld (in het Nederlands). Achttien deelnemers werden van de analyses uitgesloten omdat ze niet-moslim bleken ($n = 8$ waren atheïst, $n = 5$ gaven "overig" aan, $n = 2$ gaven geen religieuze voorkeur aan), jonger waren dan 18 jaar ($n = 2$), of niet in Nederland woonden ($n = 1$). Van de overgebleven respondenten ($N = 183$)² is 35% vrouw, de gemiddelde leeftijd is 31 jaar ($SD = 12,68$), 93% is geboren in Afghanistan (7% in Nederland) en de gemiddelde verblijfsduur in Nederland van degenen die migreerden is 15 jaar ($SD = 4,63$; range 1-33). 60% gaf aan een diploma op hbo- of universitair niveau te hebben en 63% gaf aan een betaalde baan te hebben. Op basis van deze kenmerken concluderen we dat onze respondenten representatief lijken voor de hierboven beschreven populatie van Afghaanse vluchtelingen in Nederland, al zijn in onze analyses Afghaanse vrouwen ondervertegenwoordigd.

Operationalisering

Religiositeit. We gebruiken verschillende subschalen van de *Psychological Measure of Islamic Religiosity* (PMIR; Abu Raiya et al. 2008). We meten 'islamitische praktijken' met 5 items (bijvoorbeeld 'Hoe vaak gaat u naar de moskee?'; 1 = nooit, 5 = één keer per dag of meer; $\alpha = .88$), 'islamitische overtuigingen' met 5 items (bijvoorbeeld 'Ik geloof in het bestaan van Allah'; 0 = nee, 1 = ik weet het niet zeker, 2 = ja; Cronbach's $\alpha = .89$), 'islamitische positieve religieuze coping' met 7 items (bijvoorbeeld 'Als ik geconfronteerd word met een probleem in het leven, beschouw ik dat als een test van Allah om mijn geloof te verdiepen'; 1 = nooit, 4 = vaak; $\alpha = .92$), en 'islamitische ethische principes' met 5 items (bijvoorbeeld 'Islam is de belangrijkste reden waarom ik geen varkensvlees eet'; 1 = helemaal mee oneens, 5 = helemaal mee eens; $\alpha = .93$). Een confirmatieve factoranalyse, die gebruik maakt van een *robust maximum likelihood estimator*, is uitgevoerd om de 4-factorstructuur van de schaal te toetsen. Deze analyse laat een goede fit zien ($\chi^2(203, N = 183) = 346,37, p < .05, CFI = .94, RMSEA = .06, TLI = .93$). Alle items hebben een positieve lading op de respectievelijke factoren en de vier dimensies hangen positief samen (r s variërend van .64 tot .74). Een confirmatieve factoranalyse met slechts één enkele religiositeitsfactor waarop alle items zouden laden blijkt een significant slechtere fit te hebben dan het hierboven besproken vier-factorenmodel ($\chi^2(209, N = 183) = 821,62, p < .05, CFI = .73, RMSEA = .12, TLI = .70$). We besluiten daarom om de vier dimensies van religie apart in de analyses mee te nemen om zo verschillen tussen religieuze praktijken en andere aspecten van religie met betrekking tot identificatie en welbevinden te kunnen toetsen.

Ervaren discriminatie. Ervaren discriminatie is gemeten aan de hand van tien items die gebaseerd zijn op de schaal voor alledaagse discriminatie van Williams et al. (1997; bijvoorbeeld 'Nederlanders behandelen me met weinig respect'). De originele schaal bevat 9 items, wij voegden een item toe dat expliciet vraagt naar gediscrimineerd worden (1 = nooit, 4 = vaak; $\alpha = .85$).

Identiteit. Nederlandse identiteit is gemeten met een verkorte versie van de Nederlandse identiteitsschaal van Verkuyten (2005). Deelnemers gaven aan in hoeverre ze het eens waren met vier stellingen (bijvoorbeeld 'Mijn Nederlandse identiteit is heel belangrijk voor mij'; 1 = helemaal mee oneens - 5 = helemaal mee eens; $\alpha = .77$). Afghaanse identiteit is gemeten met dezelfde items, maar dan met Afghaanse identiteit als onderwerp ($\alpha = .77$).

Welbevinden. We meten welbevinden met vijf items die overgenomen zijn van Bradley en Lewis (1990). Deelnemers gaven aan hoe ze zich de afgelopen twee weken voelden (bijvoorbeeld 'Ik voelde me vrolijk en goedgehumeurd'; 1 = helemaal niet,

6 = altijd; $\alpha = .87$).³ Alle schaalscores zijn berekend aan de hand van de gemiddelde itemscores.

Controle variabelen. In de analyses controleren we voor leeftijd, geslacht, geboorteland, geboorteland van beide ouders, religie, burgerlijke staat, arbeidsstatus, duur van het verblijf in Nederland en hoogst voltooide opleidingsniveau.

Methode

Om de hypothesen te toetsen, schatten we een padmodel met antecedenten en mediators voor welbevinden in Mplus 7.3 (Muthen en Muthen 1998-2020). In dit model voorspellen de vier dimensies van religiositeit (overtuigingen, praktijken, coping, ethische principes) de ervaren discriminatie (de eerste mediator). Deze vijf variabelen voorspellen vervolgens zowel de Nederlandse identiteit als de Afghaanse identiteit (de tweede set mediators). Ten slotte voorspellen alle zeven variabelen plus de duur van het verblijf in Nederland het welbevinden. De duur van het verblijf in Nederland werd toegevoegd als controlevariabele omdat is aangetoond dat de tijd die in het gastland is doorgebracht van invloed is op acculturatie-uitkomsten (Cobb et al. 2017). We testen leeftijd, geslacht, opleiding en werkstatus als covariaten om welbevinden direct te voorspellen. Bij de schatting wordt gebruik gemaakt van de *robust maximum likelihood estimator* en worden zowel directe als indirecte relaties getoetst.

Resultaten

Tabel 1 laat zien dat religieuze en etnische aspecten met elkaar gecorreleerd zijn. Als een eerste indicatie ter ondersteuning van onze eerste hypothese, blijkt ervaren discriminatie gecorreleerd met religieuze praktijken, maar niet met andere aspecten van religiositeit. De controle variabelen zijn niet gerelateerd aan andere variabelen.

Tabel 1 Beschrijvende statistieken en correlaties tussen de belangrijkste variabelen.

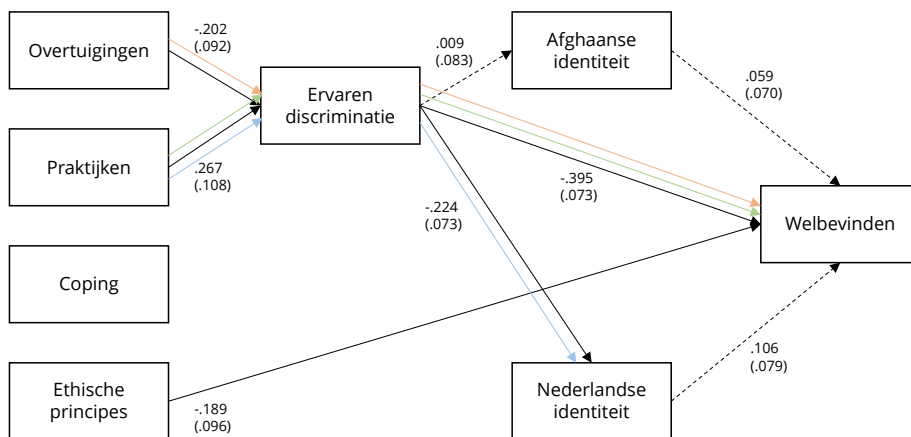
	<i>M (SD)</i>	Over- tuigingen	Praktijken	Coping	Ethische principes	Ervaren discriminatie	Afghaanse identiteit	Nederlandse identiteit
Overtuigingen	2.80 (.40)							
Praktijken	3.46 (1.37)	.577**						
Coping	3.05 (.80)	.677**	.682**					
Ethische principes	3.75 (1.23)	.604**	.630**	.668**				
Ervaren discriminatie	1.72 (.47)	.015	.185*	.072	.045			
Afghaanse identiteit	3.71 (.78)	.111	.166*	.094	.174*	.074		
Nederlandse identiteit	3.05 (.77)	-.026	.019	-.014	-.080	-.168*	-.080	
Welbevinden	3.94 (1.10)	.049	.063	.047	-.006	-.360**	.005	.201**

We schatten vervolgens het padmodel; het model had een goede fit ($\chi^2(3, 170) = 7,02, p = .07, CFI = .917, RMSEA = .089, SRMR = .032$) en verklaarde in totaal 24% van de variantie in welbevinden.

Figuur 2 toont alle significante paden van het model. We zien dat religieuze overtuigingen negatief gerelateerd zijn aan ervaren discriminatie ($\beta = -.202, p = .028$) en praktijken positief gerelateerd zijn aan ervaren discriminatie ($\beta = .267, p = .013$). Ervaren discriminatie heeft een significant directe relatie met de Nederlandse identiteit ($\beta = -.224, p = .002$). Ethische principes ($\beta = -.189, p = .049$) en ervaren discriminatie ($\beta = -.395, p < .001$) hebben significante directe relaties met welbevinden. Lengte van verblijf in Nederland ($\beta = .176, p = .005$) is ook gerelateerd aan welbevinden (niet weergegeven in Figuur 1). Alle andere directe paden zijn niet significant (alle $ps > .063$).

Van alle indirecte paden zien we drie significante mediaties door ervaren discriminatie. Dit betekent dat ervaren discriminatie de relatie tussen twee andere variabelen beïnvloedt. Ten eerste medieert ervaren discriminatie de relatie tussen religieuze praktijken en de Nederlandse identiteit (indirecte $\beta = -.060, p = .041$, blauwe pijlen in figuur 2). Ervaren discriminatie medieert ook de relatie van religieuze praktijken met welbevinden (indirecte $\beta = -.106, p = .024$, groene pijlen in figuur 2). Tot slot wordt de relatie tussen religieuze overtuigingen en welbevinden ook gemedieerd door ervaren discriminatie (indirecte $\beta = .080, p = .040$, oranje pijlen in figuur 2). Het is belangrijk op te merken dat onze data cross-sectioneel zijn, dus we rapporteren statistische relaties, geen causaliteit (Fiedler et al. 2018).⁴

We hebben hetzelfde model ook getest met leeftijd, geslacht, opleiding en werknemerstatus (versus studentenstatus) als covariaten om welbevinden direct te voorspellen. Dit model past iets slechter ($\chi^2(15, 169) = 31,095, p = .009, CFI = .751, RMSEA = .080, SRMR = .040$) en verklaarde in totaal 27% van de variantie in welbevinden. In dit model blijkt welbevinden niet statistisch voorspeld te worden door leeftijd ($\beta = .036, p = .670$), geslacht ($\beta = -.046, p = .512$), of opleiding ($\beta = .063, p = .498$), maar wel door werkstatus ($\beta = -.174, p = .018$), wat aangeeft dat studenten over het algemeen hogere niveaus van welbevinden rapporteren dan werknemers. De overige resultaten werden niet beïnvloed door het opnemen van deze covariaten.

Figuur 2 Resultaten van het padmodel met ervaren discriminatie, Afghaanse en Nederlandse identificatie als mediators tussen dimensies van religiositeit en welbevinden. Gestandaardiseerde regressiecoëfficiënten (standaardfouten tussen haakjes) worden gepresenteerd voor veronderstelde en geobserveerde significante paden (ononderbroken pijlen) en veronderstelde maar niet geobserveerde paden (gestreepte pijlen).

Conclusie en discussie

In dit artikel onderzochten we de rol van verschillende zichtbare en niet-zichtbare aspecten van religiositeit in ervaren discriminatie en hoe dit samenhangt met zowel de identificatie met de minderheids- of meerderheidsgroep als met welbevinden voor een specifieke minderheidsgroep in Nederland: Afghaanse vluchtelingen. Hiertoe verzamelden we gegevens middels een vragenlijst, die we analyseerden in een padmodel.

We voorspelden dat religieuze praktijken, als een meer zichtbaar aspect van religiositeit, samen zouden hangen met ervaren discriminatie, terwijl we dergelijke relaties niet verwachtten voor andere, minder zichtbare aspecten van iemands religiositeit, zoals religieuze overtuigingen, coping en ethische principes. Uit de resultaten van onze analyses bleek inderdaad dat hoe meer onze respondenten zichtbare religieuze praktijken uitoefenen, hoe hoger ook de ervaren discriminatie is, wat H1 bevestigt. Deze relatie is ook geobserveerd in recente studies onder moslimminderheden in andere delen van de wereld, (e.g. Dana et al. 2019; Jasperse et al. 2012).

De relatie tussen religieuze praktijken en welbevinden wordt gemedieerd door ervaren discriminatie, wat H2 bevestigt. Het praktiseren van iemands religie hangt dus positief samen met ervaren discriminatie, wat vervolgens negatief gerelateerd is aan iemands welbevinden buiten diens identiteit om. Deze bevinding bevestigt het idee dat religiositeit niet alleen positieve effecten heeft op het welbevinden, maar ook een negatieve invloed kan hebben op het welbevinden wanneer dergelijke religieuze aspecten in de sociale context niet als waardevol worden beschouwd (Gebauer et al. 2012; Stavrova et al. 2013).

Ervaren discriminatie blijkt niet gerelateerd aan identificatie met de etnische Afghaanse groep, wat H3 niet ondersteunt. We zien wel een significant verband tussen ervaren discriminatie en verminderde identificatie met de meerderheidsgroep (Nederlanders), wat H4 ondersteunt. Noch identificatie met de etnische groep, noch met de meerderheidsgroep hangt echter samen met het welbevinden van Afghaanse vluchtelingen in Nederland, wat H6 niet ondersteunt. We zien ook geen indirecte relatie tussen ervaren discriminatie en welbevinden via identificatie. Deze bevindingen komen dus niet volledig overeen met de voorspellingen van de RIM of RDIM modellen, aangezien H3 en H6 niet bevestigd worden. Deze afwijkingen met de theorie en met eerder onderzoek, wat overigens ook geen eenduidige uitkomsten laat zien (Armenta en Hunt 2009; Badea et al. 2011; Jasinskaja-Lahti et al. 2009; Wiley et al. 2013), kunnen te wijten zijn aan verschillen tussen eerdere studies en deze studie in termen van type steekproeven, verschillende instrumenten of het tijdstip van de studie. Het is nuttig voor toekomstige studies om hier rekening mee te houden.

De resultaten van onze analyses ondersteunen het idee dat religieuze praktijken gerelateerd kunnen zijn aan de (dis)identificatie van minderheidsgroepen zoals de Afghaanse vluchtelingen met de meerderheidsgroep (in dit onderzoek: Nederlanders) wanneer ze negatieve omstandigheden ervaren; ervaren discriminatie medieert immers de relatie tussen religieuze praktijken en identificatie, wat H5 bevestigde. Deze relatie treedt echter alleen op voor identificatie van de Afghaanse vluchtelingen met de meerderheidsgroep (Nederlanders), niet voor identificatie met eigen etnische Afghaanse groep. Het ontbreken van een directe of indirecte relatie tussen religieuze praktijken en identificatie met de etnische groep is verrassend aangezien religiositeit in het algemeen wordt beschouwd als een groot onderdeel van iemands etnische identificatie onder moslimimmigranten in Europa (zie Güngör et al. 2013 voor een overzicht). Groepskenmerken en contexten kunnen hierbij een rol hebben gespeeld. Eerdere studies hebben aangetoond dat religieuze minderheden zich sterker identificeren met hun etnische groep als ze ingebed zijn in een hechte en gevestigde co-etnische gemeenschap met een hoge mate van sociale

controle en toezicht (Maliepaard et al. 2015). Eerste-generatie Afghaanse vluchtelingen hebben wellicht minder mogelijkheden voor minderheidscontacten om hun religiositeit en etnische identiteit te ondersteunen, omdat er minder groepsleden aanwezig waren. De context kan ook een rol spelen, omdat relaties met ervaren discriminatie met name geobserveerd worden in meer bedreigende contexten en afwezig zijn in minder bedreigende contexten. Meer bedreigende contexten zijn bijvoorbeeld contexten waarin de meerderheidsgroep vijandig staat tegenover een specifieke groep of tegen nieuwkomers in het algemeen.⁵ Een moslim ervaart minder discriminatie in een context die moslimvriendelijk is. Zo hangt ervaren discriminatie op basis van moslim-zijn samen met religieuze en nationale identificatie in (meer ongunstig) Duitsland, maar niet in (minder ongunstig) Noorwegen (Kunst et al. 2012). Wanneer de sociale context niet als substantieel bedreigend wordt ervaren, lijken individuele ervaringen van discriminatie daarom niet te leiden tot disidentificatie met de meerderheidsgroep.

We hadden geen specifieke verwachtingen voor relaties met andere aspecten van religiositeit dan de religieuze praktijken. We observeren echter dat religieuze overtuigingen bij Afghaanse vluchtelingen in Nederland negatief gerelateerd zijn aan ervaren discriminatie. Dus: hoe meer men gelooft, hoe minder discriminatie men ervaart. Bovendien beïnvloedt ervaren discriminatie de relatie tussen religieuze overtuigingen en welbevinden. Geloven vermindert mogelijk de perceptie van discriminatie en verlaagt zo de negatieve invloed ervan op het welbevinden. Deze bevindingen zijn in lijn met het idee dat religieuze overtuigingen, anders dan andere aspecten van religiositeit, bredere geloofssystemen voeden, zoals de eerlijkheid van de wereld, geloven in goede uitkomsten voor het doorstaan van moeilijkheden, of tegenslagen zien als spirituele kansen (Park 2005; Saroglou 2011). Met hun invloed op andere processen van zingeving, kunnen religieuze overtuigingen de perceptie van ongunstige situaties veranderen.⁶

Je land ontvluchten gaat vaak gepaard met een enorme hoeveelheid (post-traumatische) stress en een gevoel van verlies. Het opnieuw opbouwen van een zinvol bestaan in een nieuwe omgeving kan veel gemakkelijker zijn als men zich kan vestigen in een religieuze gemeenschap die structuur en steun kan bieden. Dit kan echter ook nadelige gevolgen hebben als iemands religie niet bijzonder gewaardeerd wordt in het land van vestiging. Het vasthouden aan de eigen religie en het creëren van banden met een nieuwe meerderheidsgroep kan dus een evenwichtsoefening zijn. Het is eerder aangetoond dat hoe groter de culturele afstand tot de minderheidsgroep, ook in termen van religie, hoe lager de steun van de meerderheid voor minderheden om hun 'andere' culturele principes en praktijken te kunnen uiten (Van Osch en Breugelmans 2012). Hoewel veel mensen in West-Europa positief staan

tegenover de vrijheid van godsdienst, hebben ze moeite met de dagelijkse uitingen van dergelijke praktijken, zeker bij moslims (bijvoorbeeld het dragen van een hijab; Helbling 2014). Je zou kunnen stellen dat moslims in het Westen beter af zijn als ze het praktiseren van de islam privé houden, om te vermijden dat deze praktijken leiden tot meer discriminatie en een lager welbevinden. Het combineren van religieuze praktijken met het overnemen van de nationale cultuur zou echter een vruchtbare richting kunnen zijn. Het zou kunnen dat moslims met een sterke nationale identiteit of meer geassimileerde principes, minder gediscrimineerd worden (Van Oudenhoven et al. 1998).

Onderzoek naar welk aspect van het behoren tot een minderheidsgroep nu precies de oorzaak is van discriminatie, kan zowel voordelen als nadelen bieden. Een voordeel zou kunnen zijn dat het specificeren van één aspect als oorzaak van discriminatie betere inzichten oplevert in het creëren van praktische oplossingen voor het verbeteren van het welbevinden van minderheden, evenals het soepeler laten verlopen van het integratieproces in multiculturele samenlevingen. In het huidige geval hebben we gespecificeerd dat het voor Afghaanse vluchtelingen in Nederland (een westerse context) hun zichtbare religie kan zijn die met ervaren discriminatie samenhangt. Het is echter heel goed mogelijk dat niet specifiek religiositeit of het praktiseren ervan op zich van belang is voor discriminatie. Het kan zijn dat zichtbaar anders zijn dan de meerderheid – op welke manier dan ook – leidt tot ervaringen van discriminatie en identificatieprocessen die van invloed zijn op het welbevinden (Van Osch en Breugelmans 2012). Dit mechanisme kan natuurlijk ook buiten religieuze aspecten om aanwezig zijn en kan van toepassing zijn op alle soorten *bright boundaries* (Alba 2005). Zo kan het spreken van bijvoorbeeld Pools in openbare gelegenheden samenhangen met ervaringen van discriminatie onder Poolse arbeidsmigranten in West-Europa.

Veel Afghanen zijn al sinds de jaren negentig in Nederland, zo ook veel van de respondenten in ons onderzoek. Hun ervaringen met discriminatie kunnen een perspectief bieden voor het begrijpen van andere groepen (waaronder recentere Afghaanse groepen) waarmee ze overeenkomsten delen. De grote groep Syrische vluchtelingen deelt een aantal relevante kenmerken met de Afghaanse groep (Hessels 2004). Syriërs zijn bijvoorbeeld overwegend moslim, hebben een relatief hoog opleidingsniveau en er zijn weinig verschillen in opleidingsniveau tussen mannen en vrouwen (zie voor meer details Dagevos et al. 2018). Dagevos en collega's concluderen dat het opleidingsniveau van Syrische vluchtelingen in Nederland het meest vergelijkbaar is met Afghaanse en Irakese vluchtelingen.

Zoals gesteld, de Afghaanse vluchtelingen in Nederland zijn hoog opgeleid, vergelijkbaar met Nederlanders zonder migratieachtergrond (Centraal Bureau voor de Statistiek 2017) en van alle migrantengroepen alleen overtroffen door Iraniërs in Nederland (De Mooij et al. 2020). Echter, groepen die zeer goed zijn opgeleid en het sociaaleconomisch relatief goed doen, kunnen ook te maken krijgen met de zogenaamde integratieparadox: hoogopgeleide immigranten keren zich af van de dominante samenleving, in plaats van zich er meer aan aan te passen. Vaak ervaren deze groepen meer discriminatie omdat ze (door hun opleidings- en beroepsleven) meer in contact staan met de dominante (meerderheids)groep – en daarom is hun basisfrequentie van ervaren discriminatie hoger dan dat van iemand die geen contact heeft met anderen die hen potentieel zouden kunnen discrimineren (Geurts et al. 2020; voor een overzicht, zie Verkuyten 2016). Het lijkt echter onwaarschijnlijk dat de integratieparadox van toepassing is op de in dit onderzoek bestudeerde groep van Afghanen in Nederland, aangezien de niveaus van ervaren discriminatie laag waren (zoals voor veel Afghanen, zie Hessels en Wassie 2003) en de Nederlandse identiteit relatief hoog.

Beperkingen

Onze studie kent enkele beperkingen. Ten eerste is onze studie gebaseerd op zelfrapportages van discriminatie, waardoor een sluitende interpretatie van de gevoeligheid voor discriminatie of de frequentie van discriminatie niet mogelijk is. Ten tweede is het aantal respondenten in ons onderzoek statistisch gezien relatief klein, hoewel groot voor een moeilijk te bereiken onderzoekspopulatie. Desondanks kan onze manier om respondenten te benaderen via instellingen en moskeeën een representatiever beeld opleveren van islamitische vluchtelingen uit de Afghaanse gemeenschap dan een online groep van studenten of panelleden die mogelijk een deelgroep van hoger opgeleide, welgestelde en over het algemeen aangepaste vluchtelingen vertegenwoordigen. Onze groep respondenten is ook vergelijkbaar met wat het Sociaal en Cultureel Planbureau rapporteert, namelijk dat de meeste Afghanen een vluchtelingenachtergrond hebben en een (relatief) hoogopgeleide groep vormen (Dourleijn en Dagevos 2011). De lage niveaus van ervaren discriminatie in ons onderzoek komen overeen met andere gegevens waaruit blijkt dat Afghanen zich, in vergelijking met andere minderheidsgroepen, minder gediscrimineerd voelen door Nederlanders zonder migratieachtergrond (Hessels en Wassie 2003). Een derde beperking is dat we religieuze identiteit niet specifiek hebben gemeten. Dit zou ons waarschijnlijk een duidelijker begrip hebben gegeven, bovenop de facetten van identiteit die we hebben beoordeeld. Ten slotte laat ons cross-sectionele studieontwerp geen directionele of causale interpretatie van de relaties toe (de bevinding dat een omgekeerd model een slechtere fit vertoont is niet voldoende, zie Fiedler et al. 2018);

een longitudinaal ontwerp zou een noodzakelijke volgende stap zijn. Dit is specifiek relevant met betrekking tot onze bevinding dat zichtbare religieuze praktijken moslimvluchtelingen vatbaarder kunnen maken voor het ervaren van discriminatie. Men kan zich afvragen of discriminatie wel het uitgangspunt is voor identiteit en welbevinden, zoals gespecificeerd in het RDIM. Zo laat onderzoek zien dat mensen die zich sterk verbonden voelen met een groep, de moeilijkheden die ze ervaren toeschrijven aan de negatieve attitudes van andere groepen ten opzichte van hun eigen groep (e.g. Ellemers et al.1997; McCoy en Major 2003; Badea et al. 2020; Van Stekelenburg en Klandermans 2013). Mensen kunnen dus verschillen in hoe ervaren discriminatie hen beïnvloedt op basis van hun groepsidentificatie of welbevinden. In de loop der tijd voorspelt welbevinden bijvoorbeeld in welke mate mensen discriminatie waarnemen of daadwerkelijk ervaren (Jasinskaja-Lahti et al. 2009). Identificatie kan ook de perceptie van discriminatie veranderen en zo een buffer vormen tegen nadelige effecten voor de gezondheid (zie ook Eccleston en Major 2006). Tegelijkertijd zijn er ook aanwijzingen uit longitudinaal onderzoek dat ervaren discriminatie inderdaad identificatie voorspelt en niet andersom (Jasinskaja-Lahti et al. 2009; Tartakovsky 2009).

Noten

- 1 Het acculturatieproces is het proces waarin individuen hun culturele identiteit vormgeven wanneer zij in contact komen met meerdere culturele referentiepunten (Berry 1997). Dit wordt ook vaak aangeduid als een 'integratieproces', maar dit kan tot enige verwarring leiden, omdat integratie een specifieke manier is waarop individuen acculturatie benaderen: zij behouden hun culturele erfgoed en nemen tegelijkertijd een andere cultuur over (doorgaans de gast- of dominante cultuur).
- 2 Voor de psychometrische beoordeling van de religiositeitsschaal rapporteren we over de gegevens van 183 respondenten, het volledige aantal respondenten. Omdat sommige respondenten niet alle vragen hebben beantwoord, rapporteren we voor de volgende modeltest over de antwoorden van 170 respondenten, wat de meest beperkende analyse was in termen van het aantal respondenten.
- 3 De dataverzameling omvatte ook andere instrumenten die niet centraal staan in dit artikel, zoals ervaren culturele afstand, steun voor multiculturalisme, acculturatieattitudes en tevredenheid met het leven. We richten ons specifiek op affectief welbevinden als indicator van algemene aanpassing, omdat dit mogelijk indicatiever is voor de veerkracht van individuen met een migratieachtergrond dan globale (cognitieve) levenstevredenheid (Güngör en Perdu 2017; zie ook Tip et al. 2020).
- 4 We berekenden ook het model met alle richtingen omgekeerd (behalve de verblijfsduur als covariaat) en vergeleken de fit van het model met het model dat hierboven werd gerapporteerd. Omdat dit omgekeerde model verzadigd is, konden we de Chi-kwadraten en fit indices niet vergelijken, maar we vergeleken wel de AIC en BIC van de twee modellen. Het in de tekst beschreven model (Akaike (AIC) = 1711,37; Bayesiaanse (BIC) = 1839,94) heeft een betere fit dan het omgekeerde model (Akaike (AIC) = 2581,82; Bayesiaanse (BIC) = 2770,32).
- 5 De Migrant Integration Policy Index (<https://www.mipex.eu/>) rangschikt landen op basis van hoe gastvrij ze zijn voor migranten in het algemeen (bijvoorbeeld toegang tot nationaliteit, onderwijs, anti-discriminatiebeleid).
- 6 In lijn met eerdere literatuur observeren we een directe relatie tussen de verblijfsduur en welbevinden: wanneer een immigrant meer ervaring heeft in het nieuwe land waar hij woont, ervaart hij/zij meer welbevinden (zie ook Cobb et al. 2017). Daarnaast observeren we ook een directe relatie tussen religieuze ethische principes en welbevinden: hoe sterker de Afghaanse vluchtelingen in Nederland vasthouden aan hun religieuze ethische principes, hoe lager hun welbevinden. Omdat we deze samenhang niet hebben gehypotheseerd en hij dicht bij het afkappunt van gangbare significantienormen ligt, interpreteren we hem niet.

Literatuur

- Abu Raiya, Hisham, Kenneth I. Pargament, Annette Mahoney en Catherine Stein. 2008. "A Psychological Measure of Islamic Religiousness: Development and Evidence for Reliability and Validity." *The International Journal for the Psychology of Religion* 18, no. 4: 291-315.
- Alba, Richard. 2005. "Bright vs. Blurred Boundaries: Second-Generation Assimilation and Exclusion in France, Germany, and the United States." *Ethnic and Racial Studies* 28, no. 1: 20-49.
- Allen, Chris, en Jørgen S. Nielsen. 2002. *Summary Report on Islamophobia in the EU After 11 September 2001*. Vienna: European Monitoring Centre on Racism and Xenophobia. https://fra.europa.eu/sites/default/files/fra_uploads/199-Synthesis-report_en.pdf.
- Armenta, Brian E., en Jennifer S. Hunt. 2009. "Responding to Societal Devaluation: Effects of Perceived Personal and Group Discrimination on the Ethnic Group Identification and Personal Self-Esteem of Latino/Latina Adolescents." *Group Processes & Intergroup Relations* 12, no. 1: 23-39.

- Badea, Constantina, Michael Bender en Helene Korda. 2020. "Threat to National Identity Continuity: When Affirmation Procedures Increase the Acceptance of Muslim Immigrants." *International Journal of Intercultural Relations* 78: 65-72.
- Badea, Constantina, Jolanda Jetten, Aarti Iyer en Abdelatif Er-Rafiy. 2011. "Negotiating Dual Identities: The Impact of Group-Based Rejection on Identification and Acculturation." *European Journal of Social Psychology* 41: 586-95.
- Bell, David A., Marko Valenta en Zan Strabac. 2021. "A Comparative Analysis of Changes in Anti-Immigrant and Anti-Muslim Attitudes in Europe: 1990–2017." *Comparative Migration Studies* 9, no. 1: 57.
- Berry, John W. 1997. "Immigration, Acculturation, and Adaptation." *Applied Psychology*, 46: 5-34.
- Bobowik, Magdalena, Borja Martinovic, Nekane Basabe, Lisa S. Barsties en Gusta Wachter. 2017. "'Healthy' Identities? Revisiting Rejection-Identification and Rejection-Disidentification Models among Voluntary and Forced Immigrants." *European Journal of Social Psychology* 47: 818-31.
- Bradley, Clare, en Kathryn S. Lewis. 1990. "Measures of Psychological Well-Being and Treatment Satisfaction Developed from the Responses of People with Tablet-Treated Diabetes." *Diabetic Medicine* 7: 445-51.
- Branscombe, Nyla R., Michael T. Schmitt en Richard D. Harvey. 1999. "Perceiving Pervasive Discrimination among African Americans: Implications for Group Identification and Well-Being." *Journal of Personality and Social Psychology* 77: 135-49.
- Brüß, Joachim. 2008. "Experiences of Discrimination Reported by Turkish, Moroccan and Bangladeshi Muslims in Three European Cities." *Journal of Ethnic and Migration Studies* 34: 875-94.
- Centraal Bureau voor de Statistiek. 2017. "Jonge asielmigranten vaker naar vwo/havo dan andere niet-westerse migranten." Geraadpleegd op 30 oktober 2021. <https://www.cbs.nl/nl-nl/nieuws/2017/10/jonge-asielmigranten-vaker-naar-vwo-havo-dan-andere-niet-westerse-migranten>.
- Choi, Donghyun Danny, Matthias Poertner en Nicholas Sambanis. 2021. "The Hijab Penalty: Feminist Backlash to Muslim Immigrants." *American Journal of Political Science* 67, no. 2: 291-306.
- Cobb, Cory L., Alan Meca, Dong Xie, Seth J. Schwartz en Rhoda K. Moise. 2017. "Perceptions of Legal Status: Associations with Psychosocial Experiences among Undocumented Latino/a Immigrants." *Journal of Counseling Psychology* 64: 167-78.
- Dana, Karam, Nazita Lajevardi, Kassra A.R. Oskooii en Hannah L. Walker. 2019. "Veiled Politics: Experiences with Discrimination among Muslim Americans." *Politics and Religion* 12: 629-77.
- Dagevos, Jaco, Willem Huijnk, Mieke Maliepaard en Emily Miltenburg, red. 2018. *Syriërs in Nederland. Een studie over de eerste jaren van hun leven in Nederland*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- De Mooij, Martine, Dion Dieleman en Sabrina de Regt, red. 2020. *Jaarrapport Integratie 2020*. Den Haag: Centraal Bureau voor de Statistiek.
- Deslandes, Christine, en Joel R. Anderson. 2019. "Religion and Prejudice Toward Immigrants and Refugees: A Meta-Analytic Review." *The International Journal for the Psychology of Religion*: 1-18.
- Dourleijn, Edith, en Jaco Dagevos. 2011. *Vluchtelingengroepen in Nederland: Over de Integratie van Afghaanse, Iraakse, Iraanse en Somalische Migranten*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

- Duderija, Adis. 2008. "Factors Determining Religious Identity Construction among Western-Born Muslims: Towards a Theoretical Framework." *Journal of Muslim Minority Affairs* 28: 371-400.
- Eccleston, Collette P., en Brenda N. Major. 2006. "Attributions to Discrimination and Self-Esteem: The Role of Group Identification and Appraisals." *Group Processes and Intergroup Relations* 9: 147-62.
- Ellemers, Naomi, Russell Spears en Bertjan Doosje. 1997. "Sticking Together or Falling Apart: In-Group Identification as a Psychological Determinant of Group Commitment versus Individual Mobility." *Journal of Personality and Social Psychology* 72: 617-26.
- Fiedler, Klaus, Chris Harris en Malte Schott. 2018. "Unwarranted Inferences from Statistical Mediation Tests – An Analysis of Articles Published in 2015." *Journal of Experimental Social Psychology* 75: 95-102.
- Fleischmann, Fenella, en Karen Phalet. 2018. "Religion and National Identification in Europe: Comparing Muslim Youth in Belgium, England, Germany, the Netherlands, and Sweden." *Journal of Cross-Cultural Psychology* 49: 44-61.
- FRA. 2017. *European Union Minorities and Discrimination Survey*. Budapest: European Union Agency for Fundamental Rights. Geraadpleegd op 30 oktober 2021. <https://fra.europa.eu/en/publication/2017/second-european-union-minorities-and-discrimination-survey-main-results>.
- Friedman, Mike, en Vassilis Saroglou. 2010. "Religiosity, Psychological Acculturation to the Host Culture, Self-Esteem, and Depressive Symptoms Among Stigmatized and Nonstigmatized Religious Immigrant Groups in Western Europe." *Basic and Applied Social Psychology* 32: 185-95. <https://doi.org/10.1080/01973531003738387>.
- Gebauer, Jochen E., Constantine Sedikides en Wiebke Neberich. 2012. "Religiosity, Social Self-Esteem, and Psychological Adjustment: On the Cross-Cultural Specificity of the Psychological Benefits of Religiosity." *Psychological Science* 23: 158-60.
- Geurts, Nella, Tine Davids en Niels Spierings. 2021. "The Lived Experience of an Integration Paradox: Why High-Skilled Migrants from Turkey Experience Little National Belonging in the Netherlands." *Journal of Ethnic and Migration Studies* 47, no. 1: 69–87.
- Glas, Saskia, and Niels Spierings. 2022. "The Impact of Anti-Muslim Hostilities on How Muslims Connect Their Religiosity to Support for Gender Equality in Western Europe." *Frontiers in Political Science* 4.
- Güngör, Derya, Fenella Fleischmann en Karen Phalet. 2011. "Religious Identification, Beliefs, and Practices among Turkish Belgian and Moroccan Belgian Muslims: Intergenerational Continuity and Acculturative Change." *Journal of Cross-Cultural Psychology* 42: 1356-74.
- Güngör, Derya, Fenella Fleischmann, Karen Phalet en Mieke Maliepaard. 2013. "Contextualizing Religious Acculturation." *European Psychologist* 18: 203–214.
- Güngör, Derya, en Nora Perdu. 2017. "Resilience and Acculturative Pathways Underlying Psychological Well-being of Immigrant Youth." *International Journal of Intercultural Relations* 56: 1–12.
- Helbling, Marc. 2014. "Opposing Muslims and the Muslim Headscarf in Western Europe." *European Sociological Review* 30: 242-57.
- Hessels, Thomas, en Fatma Wassie. 2003. *Afghanistan in Nederland: een profiel*. Den Haag: Ministerie van Buitenlandse Zaken.
- Hessels, Thomas. 2004. *Afghanistan in Nederland*. Centraal Bureau voor de Statistiek. Geraadpleegd op 24 oktober 2021. <https://www.cbs.nl/-/media/imported/documents/2004/11/2004-k1-b-15-p049-art.pdf>.

- Irving Jackson, Pamela, en Peter Doerschler. 2018. "How Do Muslims Respond to Far-Right Political Mobilization in Their European State?" *Insight Turkey* 20: 105-30.
- Jasinskaja-Lahti, Inga, Karmela Liebkind, Magdalena Jaakkola en Anni Reuter. 2006. "Perceived Discrimination, Social Support Networks, and Psychological Well-being Among Three Immigrant Groups." *Journal of Cross-Cultural Psychology* 37: 293-311.
- Jasinskaja-Lahti, Inga, Karmela Liebkind en Erling Solheim. 2009. "To Identify or Not To Identify? National Disidentification as an Alternative Reaction to Perceived Ethnic Discrimination." *Applied Psychology* 58: 105-28.
- Jasperse, Marieke, Colleen Ward en Paul E. Jose. 2012. "Identity, Perceived Religious Discrimination, and Psychological Well-Being in Muslim Immigrant Women." *Applied Psychology* 61: 250-71.
- Kunst, Jonas R., Hajra Tajamal, David L. Sam en Pål Ulleberg. 2012. "Coping with Islamophobia: The Effects of Religious Stigma on Muslim Minorities' Identity Formation." *International Journal of Intercultural Relations* 36: 518-32.
- Leondari, Angeliki, en Vasilios Gialamas. 2009. "Religiosity and Psychological Well-Being." *International Journal of Psychology* 44: 241-48.
- Lim, Chaeyoon, en Robert D. Putnam. 2010. "Religion, Social Networks, and Life Satisfaction." *American Sociological Review* 75: 914-33.
- Maliepaard, Mieke, Mérove Gijsberts en Karen Phalet. 2015. "Islamic Gatherings: Experiences of Discrimination and Religious Affirmation Across Established and New Immigrant Communities." *Ethnic and Racial Studies* 38: 2635-51.
- Maliepaard, Mieke, en Diana D. Schacht. 2018. "The Relation Between Religiosity and Muslims' Social Integration: A Two-Wave Study of Recent Immigrants in Three European Countries." *Ethnic and Racial Studies* 41: 860-81.
- Maliepaard, Mieke, en Maykel Verkuyten. 2018. "National Disidentification and Minority Identity: A Study Among Muslims in Western Europe." *Self and Identity* 17: 75-91.
- Maliepaard, Mieke, Bertine Witkamp en Roel Jenissen. 2017. *Een kwestie van tijd? De integratie van asielmigranten: een cohortonderzoek*. Wetenschappelijk Onderzoek- en Datacentrum. Geraadpleegd op 7 oktober 2024. <https://repository.wodc.nl/handle/20.500.12832/181>.
- McCoy, Shannon K., en Brenda Major. 2003. "Group Identification Moderates Emotional Responses to Perceived Prejudice." *Personality and Social Psychology Bulletin* 29: 1005-17.
- Muthén, Linda K., en Bengt O. Muthén. 1998-2020. *Mplus User's Guide*, 7e ed. Los Angeles, CA: Muthén en Muthén.
- Park, Crystal L. 2005. "Religion as a Meaning-Making Framework in Coping with Life Stress." *Journal of Social Issues* 61: 707-29.
- Pels, Trees, en Marjan de Gruijter. 2005. *Vluchtelingengezinnen: opvoeding en integratie. Opvoeding en ondersteuning in gezinnen uit Iran, Irak, Somalië en Afghanistan in Nederland*. Assen: Van Gorcum.
- Saroglou, Vassilis. 2011. "Believing, Bonding, Behaving, and Belonging." *Journal of Cross-Cultural Psychology* 42: 1320-40.
- Saroglou, Vassilis, Bahija Lamkaddem, Matthieu Van Pachterbeeken en Coralie Buxant. 2009. "Host Society's Dislike of the Islamic Veil: The Role of Subtle Prejudice, Values, and Religion." *International Journal of Intercultural Relations* 33: 419-28.
- Schmitt, Michael T., Nyla R. Branscombe, Tom Postmes en Amber Garcia. 2014. "The Consequences of Perceived Discrimination for Psychological Well-Being: A Meta-Analytic Review." *Psychological Bulletin* 140: 921-48.
- Seybold, Kevin S., en Peter C. Hill. 2001. "The Role of Religion and Spirituality in Mental and Physical Health." *Current Directions in Psychological Science* 10: 21-24.

- Siegel, Melissa, Michaella Vanore, Robert Lucas en Chris de Neubourg. 2009. *The Netherlands-Afghanistan Remittance Corridor Study*. Maastricht: Ministerie van Buitenlandse Zaken.
- Smith, Timothy B., Michael E. McCullough en Justin Poll. 2003. "Religiousness and Depression: Evidence for a Main Effect and the Moderating Influence of Stressful Life Events." *Psychological Bulletin* 129: 614-36.
- Spiegler, Olivia, Derya Güngör en Birgit Leyendecker. 2016. "Muslim Immigrant Parents' Social Status Moderates the Link Between Religious Parenting and Children's Identification with the Heritage and Host Culture." *Journal of Cross-Cultural Psychology* 47: 1159-77.
- Statistics Netherlands Statline. 2019. *The Netherlands in Figures*. Geraadpleegd op 24 oktober 2021. <https://opendata.cbs.nl/#/CBS/en/>.
- Stavrova, Olga, Detlef Fetchenhauer en Thomas Schlösser. 2013. "Why Are Religious People Happy? The Effect of the Social Norm of Religiosity Across Countries." *Social Science Research* 42: 90-105.
- Stuart, Jaimee, Lena Robinson en Colleen Ward. 2020. "Rejection Identification or Disidentification? The Association of Discrimination on Depressive Symptoms via Religious and National Identity Among British Muslims." *International Journal of Intercultural Relations* 77: 38-45.
- Tartakovsky, Eugene. 2009. "Cultural Identities of Adolescent Immigrants: A Three-Year Longitudinal Study Including the Pre-Migration Period." *Journal of Youth and Adolescence* 38: 654-71.
- Thomas, Paul, en Pete Sanderson. 2011. "Unwilling Citizens? Muslim Young People and National Identity." *Sociology* 45: 1028-44.
- Tip, Linda K., Rupert Brown, Linda Morrice, Michael Collyer en Matthew J. Easterbrook. 2020. "Believing Is Achieving: A Longitudinal Study of Self-Efficacy and Positive Affect in Resettled Refugees." *Journal of Ethnic and Migration Studies* 46, no. 15: 3174-90.
- Van Meeteren, Masja M., en Linda L. van Oostendorp. 2019. "Are Muslims in the Netherlands Constructed as a 'Suspect Community'? An Analysis of Dutch Political Discourse on Terrorism in 2004-2015." *Crime, Law and Social Change* 71, no. 5: 525-40.
- Van Osch, Yvette M. J., en Seger M. Breugelmans. 2012. "Perceived Intergroup Difference as an Organizing Principle of Intercultural Attitudes and Acculturation Attitudes." *Journal of Cross-Cultural Psychology* 43, no. 5: 801-21.
- Van Oudenhoven, Jan Pieter, Karin S. Prins en Bram P. Buunk. 1998. "Attitudes of Minority and Majority Members Towards Adaptation of Immigrants." *European Journal of Social Psychology* 28, no. 6: 995-1013.
- Van Stekelenburg, Jacquelin, en Bert Klандermans. 2013. "The Social Psychology of Protest." *Current Sociology* 61, no. 5-6: 886-905.
- Verkuyten, Maykel. 2005. "Ethnic Group Identification and Group Evaluation Among Minority and Majority Groups: Testing the Multiculturalism Hypothesis." *Journal of Personality and Social Psychology* 88, no. 1: 121-38.
- Verkuyten, Maykel. 2016. "The Integration Paradox." *American Behavioral Scientist* 60, no. 5-6: 583-96.
- Verkuyten, Maykel, en Borja Martinovic. 2012. "Immigrants' National Identification: Meanings, Determinants, and Consequences." *Social Issues and Policy Review* 6, no. 1: 82-112.
- Verkuyten, Maykel, en Ali Aslan Yildiz. 2007. "National (Dis)identification and Ethnic and Religious Identity: A Study Among Turkish-Dutch Muslims." *Personality and Social Psychology Bulletin* 33, no. 10: 1448-62.
- Verkuyten, Maykel, en Katarzyna Zaremba. 2005. "Interethnic Relations in a Changing Political Context." *Social Psychology Quarterly* 68, no. 4: 375-86.

- Vermeulen, Hans, en Rinus Penninx, red. 2000. *Immigrant Integration: The Dutch Case*. Amsterdam: Het Spinhuis.
- Voas, David, en Alasdair Crockett. 2005. "Religion in Britain: Neither Believing nor Belonging." *Sociology* 39, no. 1: 11-28.
- Wiley, Shaun, Delysha Lawrence, Jessica Figueroa en Rosanna Percontino. 2013. "Rejection-(Dis)identification and Ethnic Political Engagement Among First-Generation Latino Immigrants to the United States." *Cultural Diversity and Ethnic Minority Psychology* 19, no. 3: 310-19.
- Williams, David R., Yan Yu, James S. Jackson en Norman B. Anderson. 1997. "Racial Differences in Physical and Mental Health: Socio-economic Status, Stress, and Discrimination." *Journal of Health Psychology* 2, no. 3: 335-51.